

**МАХМУД КАШГАРИНИН “ДИВАНЫНЫН” КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕ
ИЗИЛДЕНИШИ****ИССЛЕДОВАНИЕ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ «ДИВАНА» МАХМУДА КАШГАРИ****THE STUDY ABOUT “DIWAN” BY KASGARLI MAHMUD IN KYRGYZ LANGUAGE**

Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ат - түрк” эмгеги боюнча илимий изилдөө иши кыргыз тилинде орчундуу орунду ээлейт. Макалада Кыргыз тилчи окумуштууларынын “Диванды” изилдөөдө ар багытта лингвистикалык иликтөөлөр берилет. Алсак, “Дивандын” тили, лексикологиялык, лексика-семантикалык жана фоно-морфологиялык өзгөчөлүктөрү анализденет. Ошондой эле ошол мезгилде араб графикасынын ролу, Махмуд Кашгари эмгегинде араб графикасын чеберчилик менен түрк тилине өздөштүрүүсү жөнүндөгү ж.б. маселелер тууралуу кыргыз тилчи окумуштууларынын илимий изилдөөлөрү камтылган.

Ачкыч сөздөр: сөздүк, тарыхый, этиш, эгемендүү, чебер.

Научные исследовательские работы по изучению произведения Махмуда Кашгари «Дивану лугат ат-турк» занимают в кыргызском языке важное место. В данной статье представлены лингвистические исследования разных направлений, проведенные кыргызоведами при изучении «Дивана». Например, проанализированы язык, лексикологические, лексико-семантические и фонеморфологические особенности «Дивана». Также охвачены роль арабской графики в тот период, высокое мастерство Махмуда Кашгари при приложении арабской графики к тюркскому языку и другие вопросы.

Ключевые слова: словарь, исторический, глагол, суверенный, мастер.

The research about “Diwan” by Kasgarli Mahmud in Kyrgyz language occupies an important place. This article presents the linguistic research in different directions, that have been done by Kyrgyz researchers about “Diwan”. For example, were analyzed the language, lexica, lexica-semantic and phonomorphological features of “Diwan”. This article also cover the role of Arabian letters at that period, Kasgarli Mahmud’s high skill in application Arabian letters to Turkic languages and other problems.

Keywords: dictionary, Historical, verb, sovereign, master.

Махмуд Кашкаринин “Түрк тилдеринин сөздүгү” мамлекетибиз өз алдынча Эгемендүүлүк алгандан кийин гана кеңири сөз болуп, илимий объектиге өз алдынча алынып, кыргыз элине да ортоктош экендиги далилдене баштады. Гуманитардык илимдин бардык тармактарында ага атайын көңүл бурулуп, Махмуд Кашкаринин сөздүгүн илимий булак катары таянып изилдөөлөрдү жүргүзүү кулач жайды, докторлук жана кандидаттык диссертациялар жактала баштады. Биринчиден болуп “Дивану лугат ит- түрк” сөздүгү боюнча З.Мусабаеванын “Махмуд Кашкаринин “ Дивану лугат ат-түркүндөгү омонимдер”- аттуу кандидаттык диссертациясын белгилесек болот[1]. Бул эмгекте “Дивандагы” омонимдердин лексика – семантикалык өзгөчөлүктөрүн, салыштырма планда алардын чыгыш тегин жана азыркы түрк тилдерине болгон катышын иликке алган. Аталган иш кыргыз тил илиминде “Диванга” биринчи жолу атайы карылып, андагы сөздөрдү азыркы кыргыз тилиндеги салыштырма өңүттө караштырган алгачкы эмгек каларына эч бир күмөн туудурбайт. Ошондой эле башка тилдерге өздөштүрүлүүсүн да караган. Эмгегинде ар

урууларда пайда болгон омонимдерди: 1. Фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болуудан пайда болгон омонимдер; 2. Сөздүн түзүлүшүндө кокусунан пайда болгон омонимдер; 3. Морфологиялык ыкма менен пайда болгон омонимдер; 4. Төл жана өздөштүрүлгөн сөздөрдүн дал келүүсүнөн пайда болгон омонимдер деп бөлүштүрүп чыккан. Жыйынтыгында: “И вот первое сравнительное изучение корневых омонимов “Дивана” и прослеживание их судьбы в живых узбекском, уйгурском и кыргызском языках позволило сделать интересный вывод: из трех современных тюркских языков именно киргизский язык донес до наших дней в наиболее неизменном виде большинство значений и форм первичных корневых омонимов “Дивана”- деп белгилейт [1,12-б.].

Ошондой эле Д. Б. Сатаркуловдун “Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгеги жана кыргыз тили (Түштүк- Батыш говорундагы фонетикалык, лексикалык жалпылыктар жана айырмачылыктар) аттуу кандидаттык диссертациясы корголгон [2]. Д.Б. Сатаркулов илимий ишинде Махмуд Кашкаринин “Диванындагы” сөздөрдүн Түштүк – Батыш говоруна болгон катышын териштирип, фонетикалык жана, лексикалык жактан өзгөчөлүктөрүн аныктоого аракеттерди жасаган. Махмуд Кашкаринин “Диванын” кыргыз тилине салыштыруу менен, андагы кыргыз тилине тикеден - тике байланыштуу сөздөрдү айкындап, анын негизинде орто кылымдагы кыргыз тилинин сөздүк курамы тууралуу айкын көз алдыга чагылдыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу жана салыштырып жаткан сөздөрдүн фоно- морфологиялык байыркы тиби, баштапкы семантикасы жана ал сөздөрдүн келип чыгышы жөнүндө кеңири түшүнүктөрдү камтууга аракеттерди жасайт. Илимий иште “Дивандагы” фонетикалык үндүүлөр, үнсүздөр системасынын кыргыз тилинде окшоштугу, сингармония мыйзамы жана анын кыргыз тилдеги абалы, басым, муундун кыргыз тилинде берилиши, “Дивандагы” сөздөрдүн кыргыз тилинде канчалык денгээлде фонетикалык, морфологиялык жана семантикалык өзгөрүүгө дуушар болгондугу, сөздүктөгү материалдарга таянуу менен кыргыз тилиндеги айрым сөздөрдүн алгачкы уңгусун табуу өңдүү маселелер иликке алынып, ошондой эле түштүк – батыш говордо колдонуш өзгөчөлүктөрүн жана айрым лексикалык бирдиктердин чыгыш тегин аныктоого да көңүл бурулган. Муну менен бирдикте түштүк – батыш говордо кездешкен лексикалык бирдиктерди тыбыштык өзгөртүүгө дуушар болгон сөздөр жана аталган говордо кездешпеген сөздөр деп бөлүп карайт. Бул жаатта алганда түштүк – батыш говордо, кыргыз тилинде кездешкен сөздөргө караганда тыбыштык өзгөрүүгө учурабай же болбосо учураган сөздөрдүн санынын “Диванда” көп жолугары жөнүндө белгилеп кеткен [2,7-22-б.].

2011- жылы Г. Жаманкулованын “Махмуд Кашкаринин “Диваны” жана баяндоочтун трансформацияланган формалары” деген илимий монографиясы жарык көрөт. Бул эмгекте Махмуд Кашкаринин доору жана ошол мезгилде жашаган уруулар жөнүндө тарыхый кенен маалыматтарды берген, “Дивандагы” айрым лингвистикалык элементтерди салыштырма – тарыхый планда анализдегенг жетишкен Баяндоочтордун жасалышы, фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болушу, азыркы кыргыз тилине болгон катышы иликтөөгө алынган. Токтоло кетсек, карахандар династиясынын түптөлүшүндө чоң ролу бар карлуктар, алардын бийликке келиши, Карахандар хандыгынын түзүлүшү жана аябагандай чоң саясий күчкө айланышы, араб тил илими жана анын “Диванды” түзүүгө тийгизген таасири, Махмуд Кашкаринин ата теги, түпкү мекени, ошондой эле карлуктардын, андан соң Карахандар династиясы тушундагы кыргыздар тууралуу да кеп козголот. Эмгекте ошондой эле баяндоочтун трансформацияланган формалары да каралган. Жазма эстеликтеринин тилин азыркы учурдагы түрк тилдери менен салыштырма – тарыхый багытта изилдөөнүн жолдору, ыкмалары тууралуу илимий- теориялык эмгектерди үйрөнүү жана Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат - ит-түрк” сөздүгүнөн чогултулган фактылык материалдардын анализи - сүйлөмдөгү болушу мүмкүн болгон тарыхый өзгөрүүлөр биринчи кезекте баяндооч менен байланышта болорун көрсөткөн. Ошондой эле эмгекте жазма эстеликтердин тилин синтаксистик жактан изилдөөнүн жолдору, субстантивдик элементтин “Диванда” орун алышы, жөнөкөй сүйлөмдөр тутумундагы баяндооч жана анын өзгөрүүгө учураган

формалары каралган. Сөздүктөгү жана азыркы кыргыз тилиндеги жак мүчөлөр, ошондой эле түрк тилдеринин этиштик системасынын эң мурунку, баштапкы ядросун түзгөн этиштин чактарынын формаларын иликтөөгө алган. Бул илимий эмгек факты-материалдарга бай, ар тараптуу илимий көз карашта каралган илимий изилдөө десек жаңылышпайбыз[3].

Ушул эле жылы И.Султаналиевдин Махмут Кашкаринин “Диванындагы” сөздөрдүн кыргыз тилине болгон катыштыгы тууралуу монографиясы чыгат. Бул илимий эмгекте “Дивандын” жаралыш тарыхы, андагы тамгалардын окулушу жана тыбыштык өзгөрүүлөр “Дивандагы” лексикалык куралдар, морфологиялык ар кандай жылышуулар жөнүндөгү ар кандай илимий маалыматтарды берет. Ошондой эле “Дивандын” түрк тилдерине жана башка тилдерге которулушу жөнүндө так маалыматтарды берген. Сөздүктү түзүүдө Махмуд Кашкаринин араб графикасын колдонуу ыкмасы жана андагы мүчүлүштүктөр жөнүндө кеңири айтат. Өзгөчө козголгон маселени фоно-морфологиялык өңүттө карагандыгы көрүнүп турат. “Дивандагы” көөнөргөн сөздөр т.а. архаизмдер, историзмдер жана азыркы кыргыз тилинде кездешкен сөздөр тууралуу, атайын сөз козголуп, бир нече лексика-семантикалык топторго бөлүштүргөн. Ушундай эле өңүттө сөз жасоочу мүчөлөргө да иликтөө жүргүзүлөт. Илимий иште өзгөчө белгилей кетчү нерсе,- “Дивандагы” зат атоочтордун этимологиясы тууралуу айрым олуттуу маалыматтарды бергендиги. М. *сургуч-чайыр*. *Ол бычак сургучлады* – Ал бычакты (сабын) сургуч (чайыр, желим) менен бекитти. Бул жерден этнографиялык маалымат алууга болот (*сургуч-сур// сыр “желим”*). *Басыг* –түн ичинде жаткан жерге жоонун кол салышы, басып алышы(*басыг>бас*)ж.б. [3,89-б].

Кыргыз тил илиминде Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ат-түрк” сөздүгүнө арналган изилдөө иштери аталган сөздүк боюнча баалуу илимий маалыматтарды камтыган Т.Токоев менен Ж. Семенованын “Махмуд Кашкари-Барсканинин “Дивану лугат –ит түрк” сөздүгүндөгү атоочтук сөз жасоо, этиштердин структура - семантикалык, лексика-семантикалык топтору” аттуу дагы бир илимий монография менен толукталды. Анда М.Кашкари жашаган доору, сөздүктүн түрк тилдерине которулушу жана бүгүнкү күндө баалуулугу маселелери камтылып, “Дивандагы” этиштердин жасалышы, семантикасы жөнүндө жана сөздүктөгү атоочтук сөз айкаштары жөнүндө кеп козголот. Аталган эмгекти жазууда орчундуу 14 максат, милдеттерди коет. Андан тышкары, эмгекти ар тараптан изилдөө кыргыз тилинин тарыхый фонетикасын, лексикасын, грамматикасын жана стилистикасын туура андап билүүгө жана тарыхый грамматикасын түзүүгө теориялык негизи катары, ошондой эле этиштердин жасалыш өзгөчөлүгүн жана анын семантикасын изилдөө материалдары катары практикалык жактан эмгектин баалуулугун айтат. Өзгөчө “Дивану лугат ит- түрк” жалпы түрк элдеринин орток мурасы жана ал ар тараптан изилдөөгө алынышы керек деп”-төмөндөгүдөй илимий изилдөө багыттырын берет:

1. Орто кылымдагы жазылган М. Кашкаринин “Түрк тилдеринин сөздүгү-Дивану лугат-ат түрк” эмгегинде жалпы түрк тилдерине таандык материалдар топтолуп, ал азыркы түрк тилдеринин тилдик өзгөчөлүктөрүн тарыхый планда изилдөөгө багыт - көрсөткүч эмгек болуп саналат;

2.“Диванда” азыркы кыргыз тилинин 60-70 пайыз лексикасы сакталган;

3. “Дивандагы” грамматикалык жактан ыкташуу, таандык байланыштардын бардык түрү кыргыз тилинде кезигет;

4. “Диванда” пайдаланылган тилдик материалдар жалпы түрк тилдеринин лексикалык өзгөчөлүктөрүн, грамматикаларынын калыптанышындагы негизги эмгектердин бири болуп эсептелет;

5.“Диванда” атооч сөз түркүмдөрүнөн этиш сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган сөздөр азыркы түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин материалдарында кездешет. Алардын көпчүлүгү маанисин сактап, айрымдары гана кыргыз тилинде өлүү формага айланган;

6. “ Дивандагы” этиштердин семантикасында окшоштуктар менен бирге, кыйла айырмачылыктар да кездешет; 7. *-лыг, -лик, -лук, -лек* формалары азыркы кыргыз тилинде өзгөрүүгө учураган;

8. Изафеттик байланыштын эки өзгөчөлүгү тең кыргыз тилинде ошол калыбында сакталган;

Өзгөчө монографиянын тиркеме катары берилген этиш сөздөрдүн тизмеси мыкты иштелген. Тиркемедеги этиш сөздөр “Дивандан” тышкары Байыркы түрк сөздүгүндөгү бардык этиштер камтылып, семантикалык өзгөчөлүктөрү берилип, тастыктоо үчүн байыркы булактардагы түшүндүрмө мисалдар жана макал, лакаптар менен берилет[5,233-б.].

Ал эми М.Кашкаринин “Диваны” боюнча тарыхый - лингвистикалык өңүттө териштирүүгө алган проф.Ж.Жумалиевдин макалалары да өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Ал “Дивандагы” белгилүү түрк уруулары аргу, йагма, чигилдердин тарыхы, тили боюнча даректүү илимий маалыматтарды берет.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий кызматкерлери И. Абдувалиев, А. Акматалиев., Г. Орозовалар тарабынан 2011 –жылы түзүлгөн “Махмуд Кашкари жана кыргыз маданияты” – аттуу жыйнак жарык көрөт. Ал жыйнак “Махмуд Кашкари – орто кылымдагы түрк ойчулу” делип, тилдик жана адабий багытта болуп эки бөлүмдөн турат. Тилдик багытта Б.О. Орузбаеванын, Т.К. Акматовдун, И. Абдувалиевдин, Б. Сагынбаеванын, А.Б. Исабекованын, К.Т. Жамангулованын, А. Карыбаевдин, Ж.А. Семенованын, Г.Т. Токтоналиевдин, Ж. Жумалиевдин, М. Толубаевдин ж.б. илимий макалалары берилген. Ал эми адабий-педагогикалык багытта Т. Сыдыкбековдун, К. Артыкбаевдин, Ж. Шериевдин, А. Акматалиевдин ж.б. илимий макалалары камтылган.

Акыркы мезгилде “Дивандын” кыргызча которулушу менен көптөгөн илимий макалалар жарыяланып, илимий диссертациялар жазыла баштады. Мындай илимий иштер кыргыз тилинин тарыхын окуп, үйрөнүүдө чоң өбөлгө түзөрү бышык.

Адабияттар тизмеси

1. Мусабаева З. Омонимы в «Дивану лугат ит-тюрк» Махмуда Кашкарского (XIV) [Текст]: автореф. дисс....канд. филол.наук / З.Мусабаева. – Фрунзе: 1975. - 26 с.
2. Сатаркулов Д. Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат ит-түрк»эмгеги жана кыргыз тили (Түштүк-батыш говорундагы фонетикалык,лексикалык жалпылыктар жана айырмачылыктар) [Текст]: автореф..дисс.... канд филол. наук / Д. Сатаркулов. – Бишкек: 2002. - 24 б.
3. Жаманкулова Г. Махмуд Кашкаринин «Диваны»жана баяндоочтун трансформацияланган формалары [Текст] / Г. Жаманкулова. - Б.: Бийиктик, 2011. - 255 б.
4. Султаналиев И. Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ит-түрк» жана азыркы кыргыз тили [Текст] / И. Султаналиев. – Бишкек: 2011. - 89 б.
5. Токоев Т. Махмуд Кашкари-Барсканинин «Дивану лугат ит-түрк» сөздүгүндөгү атоочтук сөз жасоо, этиштердин структура-семантикалык, лексика-семантикалык топтому [Текст] / Т. Токоев, Ж.А.Семенова. – Бишкек:Адэм басма, 2015. – 233 б.